

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

ԵՂԲԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿՈՒԶԵՆԻՆԵՐԸ

1919 թվի ձմեռը Շուղանց քարատակը, որ հիսուն տարուց ավելի հարդանոց էր, նորից դարձավ գյուղի հավաքատեղին: Ծերունիները պատմում էին, որ նույնիսկ Օսմանյուհի մեծ կովի տարին այդքան մարդ չէր հավաքվում այդ քարանձավի մեջ: Շուղանց քարատակն այժմ օդա չէր, ինչպես հիսուն տարի առաջ, այլ շտաբ, բազար և մինչև անգամ կլուբ, ինչպես անվանում էր Բալթա Թիվին, որը Բաքվում խոհարար էր եղել և հետը գյուղ էր բերել արծաթ գդալներ, ճենապակե գավաթներ և ափսեներ, որոնց մեջ նրա ընտանիքն ուտում էր ձավարով հիլաթ, անխեն շորվա և խաշած ոսպ՝ այլ անունով՝ աղքատի փլավ:

Քարանձավի այդ բոլոր անունները՝ շտաբ, բազար և մինչև անգամ կլուբ, ունեին իրենց հիմքը: Շուղանց նախկին հարդանոցում պատերազմական գործի հանձարեղ ղեկավարներ կային, որոնք քարայրի հատակին չիբուխի կոթով խազում էին լեռնաշղթաներ, ձորեր և խոր գետեր, ապա այդ խազերի ցանցում տեղավորում էին շողշողուն քարեր, որ փոխարինում էին Նժդեհի ձիավոր խմբերին, պղնձադրամ՝ Դալի Ղարդաշի տղաների տեղ, ճաքած կոճակ՝ Կտես կապիտանի զորամասի կամ, ինչպես անվանում էին՝ «տրեխավոր բատալիոնի» տեղ: Աթա ապոր բռնութամանը միշտ նշանակում էր Խանլար փաշայի դիվիզիան, իսկ նրա հոնի կորիզներից «տեր ողորմյան», մուսավաթի բանակն էր: Երբ Աթա ապերը գրպանից հանում էր «տեր ողորմյան» և փռում մի խազի վրա, միշտ նույն խոսքն էր ասում.

— Ա քեզ մատաղ, էս մեր թուրքերը հինչ են ուզում մեր ձորերից... Ախր հի՞նչ կա էս ցամաք ձորերում:

Եվ այդ խոսքերից հետո սկսվում էր զինվորական խորհուրդը, որին մասնակցում էին Աթա ապերը, Քոլուն Բադին, Չետանց Վանեսը և Ջանջալ Մանդուն Կլիբոն, խորհրդական ունենալով զինվորների, որոնք արևմտյան ֆրոնտում («գերմանու փռոնթ», — ինչպես ասում էր Աթա ապերը) թողել էին ոտքը կամ թևը: Այդ խորհուրդն էր քարատակը դարձրել շտաբ, որի աշխատանքներին, եթե կարելի է այդպես ասել, երբեմն մասնակցում էին ուրիշները, երբ նոր լուր էին ստանում իրական ռազմաճակատից և կամ եթե Աթա ապերը կովի էր բռնվում Չետանց Վանեսի հետ, և քարանձավի մեջ ահարկու որոտում էր նրա ձայնը.

— Ես իմ հոր տղան չլինեմ, եթե Խանլար փաշայի զորքը Դրնգանի ձորով անց կենա... Գայլի սիրտ կերած պիտի լինես, որ արևով մտնես էն ձորը: Ինչո՞ւ, չես հիշում.— և Աթա ապերը բռնում էր ջրաղացպանին, որը տեղը տաքացրել և ննջում էր, ինչպես եթե

աղմկող ջրաղացում լինէր, իր հին ջրաղացում, որի դուռն ինչքան ժամանակ է փակ էր, որովհետև ով մի պարկ կորեկ ուներ, գերադասում էր սանդի մեջ ծեծել, — չէ՞ս հիշում Դրնգանի ձորը, — և Աթա ապերը բոթում էր այլոք ջրաղացպանին, որը չէր հիշում Դրնգանի ձորը, այլ հիշում էր միայն ջրաղացի ընկուզենիները...

Աթա ապերը, ընդհատելով ռազմական խորհրդածությունները պատմում էր, թե ինչպես մի տարի ինքը և ջրաղացպանն ուլարած տղաներ էին, ուլերը տարան Դրնգանի կողմերը, ուլերը մտան Դրնգանի ձորը...

Ի՛նչ ձոր, ի՛նչ սահի ձոր...

— Իրիկունը, օդորմի իրեն, Օհան ապերը (Աթա ապոր պապը), որ տեսավ ուլերից երկուսը չկան, դանակը դրեց սև ուլի վզին, ասաց. «Էնքան ուլը որ Դրնգանի ձորից հանել եք, դուք էլ ողջում տուն եք եկել, էս մի ուլն էլ ձեզ մատաղ...»: Հիմա ասում ես, թե Խանլար փաշան...

Եվ Չետանց Վանեսը պարտվելով լռում էր, լռում էին նաև շտաբի մյուս անդամները և միայն ջրաղացպանը, որ Աթա ապոր մանկության ընկերն էր, երկա՜ր-երկար հորանջում էր, քաղցր և բարակ ձայնով, կարծես շտաբի հարևանը չէր, այլ ամառվա շոգին քնել էր ընկուզենիների ստվերում և զարթնելով միտք էր անում նորի՞ց քնի, թե վեր կենա նայի ջրաղացի զամբին...

Այդպես էր այն ռազմական խորհուրդը, որի պատճառով Շուղանց հին քարանձավը կոչվում էր շտաբ: Իսկ եթե կոչում էին նաև բազար, չպետք է կարծել, թե Մելքումովներն իրենց մաղազան կողպել էին և ապրանքը դարսել քարանձավի խոռոչներում: Ճշմարիտ է, 1919 թվի ձմեռը և դեռևս նույն թվի գարնանը Մելքումովները փակել էին խանութը, բայց ապրանքը նրանք հակերով դարսել էին խոր մառաններում և դեզի համար գյուղացիներին վաճառում էին չերթ շաքար, երկու խան արշին կտավ պատանքի և մի վարդ թաշկինակ՝ նորահարսի համար: Որովհետև ինչքան էլ կյանքը դժվար էր, և շատերը կիսաքաղց էին օրը մթնեցնում, — այնուամենայնիվ հիվանդի սիրտը շաքարով թեյ էր ուզում, ննջեցյալին սովորություն էր պատանքով թաղել, իսկ եթե աղջիկ էին ամուսնացնում, նորահարսին վարդ թաշկինակ ընծայելն անհրաժեշտ էր, ինչպես հարսանիքի գուռնա նաղարան:

Բայց և այնպես Շուղանց քարատակը նաև բազար էր: Քարատակի մարդիկ կովի լուրերի հետ իրար էին հաղորդում ցորենի, կաշվի, աղի, նավթի և շաքարի մազանդան, — թեև նրանց մեծ մասը ոչ գնորդ էր և ոչ վաճառող: Միայն երբեմն փոխանակում էին Նորսի գինին, որ անհայտ է, թե ինչ կերպ, նույնիսկ ռազմադաշտով անց էին կացնում ճարպիկ գինեվաճառները, որոնք լավ գիտեին, թե աշխարհում ավելի շատ խմող ուժ կա, քան կովող: Նորսի գինին և Քարահունջի «ջեջան» Շուղանց քարատակում մինչև անգամ փոխանակում էին ավանակի փորքաշի հետ:

Եվ այդ պատահում էր այսպես:

Դալի Ղարդաշի տղաները հանդից տանում էին մի որևէ Մանգասարի գառամյալ էշը, որի նոր փորքաշը տերը պահել էր ջահել էշ գնելու հույսով: Բայց ահա խորտակվում էր նրա հույսը, քանի որ ժամանակն ահեղ էր, և այնպիսի ժամանակ էր, երբ շատ հույսեր էին խորտակվում: Սակայն գալիս էր անխուսափելին: Մանգասարի կիներ ծնում էր մի սպիտակերես տղա՝ «քոլիշ», ինչպես Ջանգեգուրում ասում են այն աստղով մանուկներին, որոնք անարատ սպիտակ են, ինչպես գառան վեզը:

Ծնվում էր Մանգասարի «քոլիշ» տղան և հետը բերում էր անխուսափելին՝ կնունքը: Եվ էշի նոր փորքաշը նա հանում էր ծալքատեղից, փոխարենը տուն էր բերում մի փարչ Նորսի գինի:

Այս և այսպիսի առևտուր էին անում քարատակի բազարում ամենքի ներկայությամբ, և երբեմն մի բահի կոթի վրա քարանձավում աղմուկը դնգում էր, կարծես Աթա ապերը Չետանց Վանեսին լեզվակոխ էր արել Խանլար փաշայի գորքի և Դրնգանի ահավոր ձորի համար:

Իսկ եթե ոմանց համար քարատակը նաև կլուր էր, ապա այդ ոմանց մեջ առաջինը Բալթա Թիվին էր, որը և հեղինակն էր քարատակի այդ անվան: Բալթա Թիվին ամենևին չէր խառնվում զինվորական խորհրդի կամ Աթա ապոր շտաբի նիստերին: Նա այն կարծիքին էր, որ այդ ահագին պատերազմը մի ոչինչ բան էր, միաժամանակ համամիտ էր, որ Դրնգանի ձորը Խանլար փաշայի ճաշը չի: Նրա կարծիքով ռուսները շուտով պիտի սուփրան զցեն, և այն ժամանակ ամեն ազգ իր գդալից կուտի: Դրանով էլ վերջանում էր Բալթա Թիվու և նրա համախոհների վերաբերմունքը Շուղանց քարատակում արծարծվող քաղաքական խնդիրներին:

Սակայն նրանք բերել էին այնպիսի սովորություն, որ քարանձավը երբեք չէր տեսել նաև հիսուն տարի առաջ, երբ դեռ հարդանոց չէր, այլ Շուղանց նշանավոր տոհմի օդան էր:

Բալթա Թիվու խումբը թուղթ էր խաղում: Քարատակի ժխորի մեջ մի կողմից հնչում էին ռազմական վեճերը, մյուս կողմն առևտուր էր անում, երրորդ անկյունում ոչ վիճում էին և ոչ առևտուր էին անում, այլ դալլաք Բսոն Ալուն թրով թրատում էր Գլղան Գոդու վեսուտը և պատմում էր Ջնդան Ավթանդիլի կռիվներից, — քարատակի ժխորի մեջ լսվում էին և այսպիսի բացականչություններ.

— Շամաթայ բալթայ...Պրիբոր չտա՜ս...Էս փոսիկի բիբին, էս էլ կավալերը...

Խռա՜փ, բաջօղլի: Չերվոննի տետ դյուշան տրեզ...Ինքն էլ իսկական պերսոն... — Եվ հանկարծ Բալթա Թիվին հաջողակ խաղաթղթերը զարկում էր գետնով, ամբողջ քարատակը լռում էր, և խոր լռության մեջ հնչում էր միայն նրա կանչը.

— Խռա՜փ, բաջօղլի...

— Անդարդը հո պոզավոր չի, — մեղմ հանդիմանում էր Աթա ապերը, և բոլորը լսում էին նրա խոսքը, և լսողը հասկանում էր, թե ով է անդարդը:

Բայց չի կարելի ասել, թե քարատակ եկողն անպայման պիտի հարեր խմբերից մեկն ու մեկին: Մեծ մասի համար Շուղանց երբեմնի հարդանոցը տաք անկյուն էր, որտեղ կարելի էր մի առ ժամանակ մոռանալ տան հոգսը, կարելի էր մի բարի լուր լսել և ապրել հույսով, թե շուտով կվերջանա տեր Նորընծայի ասած «աշխարհավեր պատերազմը» և մանգաղներն այլևս չեն ժանգոտի: Այդ մեծ մասը երբեմն մասնակցում էր զինվորական խորհրդին, եթե օրվա լուրը շատ կարևոր էր, — և այդ ժամանակ քարատակում ոչ բազար էին անում և ոչ թուղթ էին խաղում: Իսկ երբեմն մի պարկ կորեկի և կես փութ աղի փոխանակումը դառնում էր ամենքի մտահոգության առարկա, երբեմն էլ նույնիսկ Չետանց Վանեսը նայում էր Բալթա Թիվու օյիններին...

Քարատակ եկողների մեջ միայն մի մարդ կարող էր ընդհատել նույնիսկ զինվորական խորհուրդի նիստը: Այդ մարդը Նիազանց Անդրին էր, գյուղի սրախոսը, որի պատմությունները մինչև այժմ ասում են, թեև այլևս չկա այդ քաղցրախոս լեզուն: Անդրին մտնում էր, ողջունելով «Աստծու ծեծած խեղճերին».

— Հը՛, Աթա ապեր, Ղարսը առա՞ք, թե տվիք...Սպասի ես թիլիպոնով խոսեմ տեսնեմ հի՞նչ կա աշխարհում...— և արձակում էր այծեմազ պարանը, որ գոտու փոխարեն փաթաթած էր մեջքին, պարանի փայտե կեռը հազցնում էր քարատակի դռան ունկին.

Հը, ցենտրալնի, ա՛յ ցենտրալնի, դավայ Բաքու...Բարիշնա ջան, Բաքու, դա՞, Բաքու...Հը՞, Բաքու: Ա՛յ Բաքու, ախր մարխի ծխում կոտորվեցինք, բա հի՞նչ ես ասում...Արա, ո՛ր ա պանիրը: Պանրի երես ենք տեսնո՞ւմ: Որ ագռավի ծերտ ենք տեսնում, վրա ենք տալիս...Ղարդաշ, այ դարդաշ, բա երբ ես խոիկ տալի էն Խանլարին: Հը՞, գնում է անգլիացու վրա:Ո՞նց թե, Անգլիայի ճանապարհը հո մեր ձորերով չի: Մենք խոիկ տվինք մեր բաժին անգլիացուն ... Հա, քեզ մատաղ, դարդաշ Հուսեյին, Իվանին բեր, բեր է՛ սարու ռուսին: Էնքան շլորի տերև քաշեցի, լյարդս սևացավ: Հա՛, քե դուրբան, հաց կլինի, նավթ կլինի, շաքար կլինի: Հրեն, Անա զիզին տկլոր է, ամաչում է աղբյուրը գնա: ...Հը՞, օրիորդ, Հայաստանի կողմերում ով կա...մարդ-մուրդ մնա՞ց, թև բոլորն իրար կերան: Դրովի գորքը գալիս է Ջանգեգո՞ւր...Քո շունը լինեմ, Րևան, էդ կրակը մեզանից հեռու պահի: Խումբի տղերքը մեզ կերան, Մանգասարի էշը փալանով կերան, արտերը կանաչ կերան, մի խակ տանձի համար տեր Նորընծայի...տանձը կերան...

Քարատակը դորդում էր ժողովրդի ծիծաղից, մինչև անգամ ջրաղացպանն էր ծիծաղում և ուրախության արցունքը գլոր-գլոր ընկնում էր նրա սպիտակ միքուքի վրա: Այս և այն կողմից բացականչում էին.

— Այ թե հա՛ ...

— Դամդ լինի, Անդրի, — և նույնիսկ Բալթա Թիվին, խաղը թողնելով, ասում էր.

— Ցիրկի կլովուն կլինի, երևելի կլովուն...

Իսկ Նիազանց Անդրին ծիծաղի աղմուկի մեջ շարունակում էր «հեռախոսել».

— Բնան, քանդվես դու, որ քանդեցիր մեզ... Ամեն մի շանորդի երկաթի կտորը քամակից կախել է, ժողովուրդի գլխին կամիսար է դառել: Զինվոր տո՛ւր, հաց տո՛ւր, եղ տո՛ւր, ձավար տո՛ւր, — էլ չմնաց է՛, չմնաց, մենակ սևացած օճորքը մնաց և մեր հարսի... — և նա այնպիսի խոսք էր ասում, որ Աթա ապերը նրան անվանում էր «շեթ անամոթ», իսկ քարանձավում նորից հնչում էր ժողովուրդի ծիծաղը:

Բայց ի՛նչ ուրախություն էր, երբ Նիազանց Անդրին ներս էր մտնում սազը մեջքին: Այդ ժամանակ ամեն զրույց վերջանում էր, և այնպես լուռ էին լսում, որ նույնիսկ Աթա ապերը գետնից չէր վերցնում բռնոթամանը, ո՛չ նրա համար, որ կմոռանար Խանլար փաշայի բանակատեղը, այլ որովհետև բռնոթի քաշելուց հետո Աթա ապերն այնպես էր սաբր գալիս, այնպես աղմուկով էր սաբր գալիս, որ մինչև անգամ փոստի տրակտով անցնողները լսում էին նրա փոշտալը, ինչպես եթե մի քերձ փլվեր:

Եվ ամենքը լուռ լսում էին Նիազանց Անդրու նվագը... Երեխաները, որոնք մեծերի ահո՛ւց մուտք չունեին Շուղանց քարատակը, հավաքվում էին դրսում, դռնամուտից լսում էին այդ նվագը և զարմանում էին, թե ի՞նչ կա Նիազանց Անդրու ճոթոած, կոշտ և կոպիտ մատների մեջ, ի՞նչ գորություն կա, որ այդպես լացացնում է մարդկանց:

Այդ երգերը հիմա չկան, և լավ է, որ հիմա այդպես չեն նվագում: Գուցե թե մի հեռավոր գյուղում դեռևս մեկը սազ է նվագում, բայց ոչ այդ սազն է Անդրու սազի նման, և ոչ նրա նվագը: Երբ քարատակում Անդրին նվագում էր, մեկը հիշում էր անհայտ կորած որդուն և սուգ էր ասում, մյուսի աչքերի առաջ հառնում էին լեռներն աշունքին, երբ քոչն արդեն գնացել է, ցուրտ ամպերը լիզում են ուրթի տեղերը, հիշում էր օջախի քարը, որի մոտ ամառը լուսնկա գիշերով կրակ է արել մի շարմաղ աղջիկ... Նա այդ էր հիշում, իսկ նրա կողքին նստողը միտք էր անում, թե ե՞րբ կբացվի իր կյանքի փակ դուռը, տաշտում ե՞րբ հաց կլինի, երեխաները մերկ չեն լինի, ծառ կտնկի, ծառը պտուղ կտա, և երբ հասնի արդար ծերության, իր տնկած ծառի ստվերում կնստի գոհ և երջանիկ:

Երբ Անդրին այլևս չէր նվագում և արդեն սազը կոխում էր պարկի մեջ, — դեռ ոչ ոք ձայն չէր հանում, կարծես ամենքն ուզում էին լսել մինչև վերջին հնչյունը, որ արդեն պոկվել էր լարերից և քարանձավում թրթռում էր, ինչպես արևից զարթնած ոսկե թիթեռ: Եվ նույնիսկ այն ժամանակ նրանք չէին խոսում, երբ Անդրին, սազը պարկի մեջ տեղավորելուց հետո, ասում էր.

— Ինչո՞ւ եք լռել, ա՛յ սրտամեռ խեղճեր...

Միայն այդ ժամանակ ոմանք հառաչում էին, կարծես զարթնում էին խոր քնից, ծխելով թեժացնում էին չիբուխների սառած կրակը, իսկ ով քարատակն էր եկել կաշվե ձողով, շարունակում էր քերել տրեխացու կաշին: Չետանց Վանեսը գրպանից հանում էր դավը, ահագին պողպատը զարկում էր կայծքարին, իսկ Աթա ապերն առնում էր բռնոթամանը...

— Ծաղկես դու, Անդրի... Երեխայի նման մեզ մղկտացրիր... Չորանաս, մեջլիսներում մշտական զա՛ւ... ասար... դաս՛ա, — և պատահում էր այն, որ փոստի տրակտով անցնողները կարծում էին, թե քերձ փվվեց:

Այդ ամենից հետո Բալթա Թիվին դարձյալ շարունակում էր թղթախաղը: Իսկ մյուսները հավաքվում էին Աթա ապոր շուրջը և ծայր էին առնում այնպիսի գրույցներ, որոնց լսողը կմտածեր, թե 1919 թվի ձմեռը չէ, այլ շատ վաղ ժամանակ, և գյուղում ոչ կոմիսար կա, ոչ ֆրոնտ կա և ոչ սովի ահ, այլ քարանձավների դարն է, դուրսը ցուրտ ձմեռ է, մութ խավար, — մարդիկ մտել են այդ թաքստոցը և կրակի շուրջը բոլորած պատմում են որսից, գազաններից, քաջքերից, որոնք բնակվում են հենց այդպիսի քարատակներում, կարող են պարել, գուռնա փչել, մթնում կարող են մենակ մարդուն խաբել և քարափից քցել ձորը...

2

Մտավ 1920 քիվը, ձմեռը գոռեց, և սովը սաստկացավ:

Թեև Խանլար փաշայի գորքը նահանջել էր, սակայն հաղթանակն ուրախություն չբերեց: Կարծես այդ պատերազմը, որի վախճանին քաղաքում թափոր և գորահանդես եղավ, և գինի խմեցին հաղթողների պատվին, — կարծես այդ կռիվը եղել էր յոթ սարերից այն կողմ մի աշխարհում, որի միայն անունն էին լսել քարատակի մարդիկ:

Հաց չկա՛ր, — ցամաք հաց, գարեհաց և նույնիսկ կորեկի բլիթ չկար: Իսկ ձյունը գալիս էր, և գարնան ոչ մի նշան չէր երևում: Այդպիսի ձյուն Աթա ապերն իր կյանքում չէր տեսել: Իգուր տեր Նորընձան ամեն օր գուշակում էր «բարեխառնություն օդի և ջերմություն ջրի»: Ցերեկը ձյունը դադարում էր, երևում էր սառն արևը, և նոր ձյունի ցուլքն ընկնում էր ժայռերի լանջին: Մարդիկ հազիվ էին մաքրում դուռ ու բակ և ցրտին կուչ գալով մի կերպ արահետ էին բացում դեպի հարևանի տունը, երբ գորշ ամպերը նորից էին կախվում. սկսվում էր ձյունը, լեռնային երկրի ձյունը, որ իջնում է անընդմեջ, — այն սպիտակ ձյունը, որ փայլում է աստղերի լույսով և թվում է, թե ձյունը կաթկթում է ցուրտ աստղերից:

Ահավոր ձմեռ էր՝ դաշտերից ծտերը փախչում էին դեպի հարդանոցները, նապաստակները գիշերով թաքնվում էին դեզերի մեջ, և գայլերը պտտվում էին տաք գոմերի շուրջը, և նույնիսկ նրանցից հանդուգնը գիշերով վազում էր գյուղի միջով՝ իր հետևից ձյունամրրիկի նման բարձրացնելով շների կաղկանձը:

Ոչ դիրք էր մնացել, ոչ դիրքապահ գորք: Այդպիսի ձմեռը Մուլթան Մուրադի բանակն էլ չէր անցնի Չանգեզուրի լեռներով:

Աթա ապոր շտաբն այլևս չկար: Պղնձե բռնոթամանը նա այլևս գետնին չէր դնում, որովհետև բազմաթիվ ձեռքեր մեկնվում էին նրա կողմը, մանավանդ Քալանթար Բեդին թաթն այնպես էր կոխում, կարծես Աթա ապոր բռնոթամանը վայրի մեղրաբուն

եր: Միայն նրա ձեռքին հոնի «տեր ողորմյան» եր: Կորիզները գլորերով Աթա ապերը գուշակում էր, թե երբ պիտի բացվի լավ օրը, և վերջին կորիզը միշտ ընկնում էր Աստծու անվան, և ապագան մնում էր մութ: Աթա ապերը լռում էր և եթե խոսեր, միայն ջրադացյանին կասեր.

— Էլի փառք, որ շառի վրա չեկավ...

Բազար էլ չկար: Ոչ առնելու բան կար, ոչ ծախելու: Միայն Բալթա Թիվին էր աննկուն: Քարատակում որքան ավելի խոսում էին հացի մասին, նրա խումբն ավելի համարձակ էր խաղում: Արդեն խաղում նա տարել էր Մելքումավների մաղազան, Կատարի Խաչի ուռիները, տեր Նորընծայի ջորին, մինչև անգամ Կուտուռուզ Սաքոյի Բողար շունն էլ տարել էր և խաղը մեծացնելով տեղավորվել էր Բաքու և մեկը մյուսի ետևից տանում էր Լիանոզովների նավթահորերը:

Երբեմն մեկը քարատակում հառաչում էր թոքերը կտրատելով և այնպես խոր, որ հարևանը նրան էր նայում, կարծես այդ հառաչի հետ դուրս էր թռել հառաչողի շունչը:

— Իսոն ասում էր էգուց եզը պիտի մորթի, — լռության մեջ լսվում էր մի ձայն:

— Իսո՛ն...

— Ասում են եզը պիտի մորթի...- և ասողը նայում էր հարևանին, աչքերով հարցնում էր, թե եթե Իսոն եզը մորթի, ի՞նչ կլինի:

— Իսոյին ինչ...Եզ էլ կմորթի, գոմեշ էլ կմորթի: Իսոն կանի:

— Դու ինչո՞ւ չես մորթում...Քո տավարն Իսոյից շատ, մի բեռ գարի էլ ավել, — անհայտ է, թե ինչու, առաջինի վրա հարձակվում էր մի ուրիշը, որը քարանձավի մթնում մինչ այդ չէր երևում: Նա Իսոյի ազգակա՞նն էր և առաջինի թշնամի՞ն, թե՞ բաժին էր ակնկալում Իսոյի մորթելիք եզից, — մութ էր, և միայն ներկաները մտաբերում էին, որ խոսողի փոքր երեխան երեք օր է կապտած ընկած է, և, ինչպես կանայք էին ասել, մնացել է երեխայի կաշին և ոսկորը:

— Ա՛յ ժողովուրդ, ես պակաս խոսք հո չասացի, որ էն մարդը տեղն էրվեց...

— Էս քո մտքինը լավ գիտեմ, — և մթնից դուրս էր գալիս դեղնած երեսով մի մարդ, որի նույնպես կաշին և ոսկորն էրմնացել:

— Մտքինդ լավ գիտեմ...Եզներդ ուղարկել էս աներոջդ տունը, երեխեքդ կուշտ, էգուց էլ վար ես գնալու ուրախ-ուրախ, իսկ Իսոն ձեռքը ծոցում պիտի մնա, — նրա աչքերը վառվում էին մթնի մեջ, — պա՛հի, պինդ պահի, քո երեխի արյունն իմից կարմիր է, չէ՛...

Ներկաներն ուզում են նրան հանգստացնել: Նրանք գիտեն, որ խոսողն այն խեղճ մարդը չէ, այլ սովից գազազած նրա ոգին: Իսկ նա բորբոքվելով հետզհետե քարձրացնում է

ձայնը, հայհոյում՝ անհայտ է, թե ում մեռել-կենդան և ձայնը մինչև վերջ խզելով դուրս է թռչում, կարծես քարից իրեն քցեց անդունդը:

Այդպիսի ժամանակ մարդիկ քարատակում լռում էին, և նույնիսկ Բալթա Թիվին այլևս չէր խաղում: Մարդիկ իրար էին նայում. նրանց դեմքերը համր էին և մռայլ, ինչպես քարանձավի պատերը:

Աթա ապերը առաջինն էր խոսում.

— Ժողովուրդ, հապա էն խելագարն ո՞վ էր, մեր տղան չէ՞ր... Ուրեմն թողնենք, որ նրա երեխան մեռնի: Ուրեմն մենք մեռած պիտի լինենք, որ մեր երեխան սովից մեռնի:

— Ինչ անենք, է՛, Աթա ապեր, ինչ անենք...

— Ում տանը մի բուռ կորեկ կա, թող նրա տունը կրակ ընկնի...

— Լավն էն չէր, որ սրով կոտորվեինք:

— Մենք սրով չենք կոտորվել, սովից էլ չենք կոտորվի, ուրեմն արար աշխարհը պիտի մթնի, որ մենք սովից կոտորվենք: Առաջ էլ է սով եղել, պատերազմ է եղել, — ինչպե՞ս են ապրել մեր պապերը: Օղորմի իրեն, իմ Օհան պապին, մի պինդ սովի ժամանակ գալիս է տեսնում ժողովուրդը տավարի նման արածում է, իրա հերն էլ ցորենի հորը բաց է արել, թաջիրներին ցորեն է ծախում՝ սոմարը մի աբասի: Մահակը վեր է առնում իմ Օհան պապին, թաջիրներին սո՛ւր թե կտաս, էն օրն է քցում, որ եկած ճանապարհը մոռանում են:

— Այ թե հա՛...

— Օղորմի Օհան պապին, — սրտի խորքից գոհ կանչում էր ունկնդիրներից մեկը, կարծես անհայտ թաջիրները նրա թշնամիներն են, և ինքն էլ մասնակցել է ծեծին:

— Հա , Օհան պապին ցորենը ետ է ածում հորերի մեջ և հորն ասում է՝ վե՛ր կաց, հիմա ես պիտի չափեմ: Նստում է հորի բերանին, ժողովուրդին կանչում է, որին մի կոտ, որին երկու, լցնում է պարկերը, թե շահով, կարգով ետ կբերեք, երբ ունենաք:

— Ա՛յ արդար դատաստան...

— Առաջ էլ է սով եղել, հապա ո՞նց են արել...

— Ո՞ւր է հիմա Օհան պապի, ո՛ւր էն ժամանակի հորերը... Աշխարհի վերջն եկել է, Աթա, զուր հենց մենք ենք չարչարվում, — ասում էր Չիտանց Վանեսը, որը շտաբի անդամ եղած ժամանակ էլ կարծում էր, թե Խանլար փաշան Դրնգանի ձորով կանցնի և այդ անխուսափելի համարելով առաջարկել էր գյուղը վաղօրոք տեղահանել Մեղրաքերծի անտառը:

— Հորեր շա՛տ...դու հանելն ասա, Աթամի...

1920 թվի սկզբին դիրքերից տուն էին վերադարձել այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության կանոնավոր զորամասեր, վերադարձել էին նաև նրանք, որոնք պարտադիր զինվորական ծառայության մեջ չէին, այլ Ջանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատարի առաջին հրամանին պարտավոր էին «իրենց հացով և ջրով» բարձրանալ լեռները և դիրք պահել գյուղերին մոտիկ: Նրանց մեծ մասը արևմտյան ֆրոնտում մասնակցել էին այնպիսի պատերազմների, որոնց համեմատությամբ տեղական կռիվները սուկ «գլխացավանք» էին: Առաջիններից էր կազմված «տրեխավոր բառլայիոնը», իսկ երկրորդներն ունեին իրենց յուրահատուկ կարգը, որ նմանվում էր քրդական աշիրեթին. «բառկալո», և բոլորը բարձում էին քոչը, այսինքն մի քանի օրվա պաշար մեջքերին բարձրանում էին լեռները:

Այդ զինվորներից ոմանք երևում էին նաև Շուդանց քարատակում, թեև նրանք գերադասում էին հավաքվել ընկերներից մեկի տանը, այդ տունը վերածելով զորանոցի: Քարատակ մտնելով նրանք բերում էին ոչ միայն շինելի և սապոզների հոտ, այլև մասնակցում էին գյուղացիների զրույցին, և Աթա ապերն զգում էր, որ նրանց հետ դժվար է գլուխ դնել:

Աթա ապերը զգաստացավ, երբ Անդոն, այդ զինվորներից մեկը և հենց Աթա ապոր եղբորորդին, ասաց.

— Հորեր շատ, դու հանող ասա, Աթամի...

— Այ տղա, ե՛... — Եվ Աթա ապերը ձայնը բարձրացրեց, որովհետև հակառակորդն իր արյունն էր,— ես գլխի եմ, թե ուր ես ծռում, համա առաջդ քար կա... Կամաց, վեր կընկնես...

— Աթամի, թե հորի բերանի քարն ես ասում, կգլորեմ Սանդ աղբյուրի ձորը: Թե չէ ուրիշ քար չկա:

Մի քանիսը ծիծաղեցին Անդոյի այլիմաստ պատասխանի վրա: Նրանք հասկացան, որ Անդոն ակնարկում է եղբայր Մելքումովների հորերը, քանի որ Սանդ աղբյուրի ձորը նրանց տան առաջն էր:

— Քեզ ո՞վ է եղպես խրատել... Ուրեմն Մելքումովների ցորենը դո՞ւ ես աշխատել: Դու ինձորին լուր էիր ասում. որ նրանք մաղազա բաց արին, ցորենատեր, փողատեր եղան: Հիմա ասում ես...

— Աթամի, ախր Օհան պապի հորերը չկա է՛...

— Օհան պապին չկա, ողջ մնա շենը: Հապա էսքան մարդ մի Օհան պապի չարժի՞:

— Շատ էլ արժի, հաց տուր է, հա՛ց...

Եվ քարատակում սկսվում էր սուր վեճը, «կռաժմունք»-ը, ինչպես ասում է աշխարհի չար ու բարուց հեռու ջաղացպանը: Անդոն մի կողմից, Աթա ապերը մյուս և երկուսին էլ

միանում էին կողմնակիցներ, վեճն այնպես էր թնդում, որ հեռվից լսողը կկարծեր, թե երկու գյուղի միջև ջրի կռիվ է, և ահա ուր որ է պիտի տրաքեն մահակները:

Վեճի թունդ ժամանակ Աթա ապերը սկսում էր հայիոյել Անդոյի քեռիներին, որոնց կողմն էր քաշել Անդոն, իսկ նրանք՝ Անդոյի քեռիները, Աթա ապոր ասելով, քարվան կտրողներ են: Նա հայիոյում էր Անդոյին ճանապարհից ծոռոներին, նրա խրատիչներին՝ մեծից մինչև փոքրը, ապա շուտ էր գալիս Անդոյի պաշտպաններից մեկի կողմը, ներկում էր նրա յոթ պորտը, անվանելով բակլայի գող, մատաղ ուտող, մաղ ծախող բռնա և էլ ինչեր չէր ասում Աթա ապերը, երբ գագազում էր և սկսում էր հակառակորդին հայիոյել:

— Աթամի, եկել է, եկել...Հրեն դռանը կանգնած, — և Անդոն նայեց դռան կողմը: Եվ նրանք, որոնք չհասկացան Անդոյի հնարը, բոլորը նայեցին դեպի դուռը:

— Ո՞վ է դռանը կանգնած, — և Աթա ապերն էլ նայեց դեպի դուռը:

— Ժողովրդի թշնամիների հոգեառը, — և Անդոն իսկույն թաքնվեց հարևանի հետևը, որովհետև Աթա ապերը գլխի ընկնելով, որ Անդոն իրեն կապ գցեց, ձեռքը մեկնեց մահակին:

Ժողովուրդը քրքջաց:

— Անդո տղա, հալբաթ ձեռքս կընկնես...Հո չեմ վախելու քո խշտիկից: Ես իսկի Ալխազով պրիստավից չեմ վախեցել: Կամիսարին ասեմ էդ փափուկ տեղերիդ մի տասը ճիպոտ տա, որ իմանաս, թե ճանապարհը որն է...Աչքերդ հենց պատրաստի վրան է: Աշխատեք է՛, դուք էլ աշխատեք, Մելքումովների նման դիզեք: Էս էլ դառավ են բունտի տարին: Մի քանի ջահել եկան ժողովուրդին խելքահան արին, իրար մսի քցեցին, — հետո էլ թողին փախան: Չէ՛, ճանապարհն էդ չի...

— Ասա է, խոսքդ ասա, Աթա ապեր, — և ծերունին հանդարտվում էր:

— Իմ խոսքս նա է, որ էլի մենք իրարի ցավ կիմանանք: Սրտից սիրտ մի բարակ կամուրջ է, են է մարդուն մարդ դարձնողը: Էն էլ որ չլինի, գետը թող քշի տանի մարդուն: Էն որ կռունկը թուխայի մեջ ցրիվ է գալիս, լսե՞լ էք ոնց են իրար կանչում, ու մինն էլ է չի կորչում: Ուրեմն մենք են երկնային թռչունի չափ էլ չկա՛նք...Իրար ձեռք բռնեցեք, մինչի դուրս գանք էս դժվար տարին: Իմ խոսքս սա է...

Եվ Աթա ապերը տուն էր գնում, առնում էր մի բուռ ձավար, մաշ, չորաթան, — ինչից որ տանը ճարվեր, շատ անգամ թոռներից ծածուկ, ուղարկում էր այն տունը, որտեղ մի երեխա կապտած նվում էր և նման էր չոր պարկի, որի մեջ ոսկորներ են լցրել:

Այն դժվար ձմեռը Աթա ապերը ձյունի մեջ գլորվելով բարձրանում էր հին եկեղեցու թաղը, նա երևում էր Միջին մահլայում, գնում էր այն աղքատ թաղը, որ հայտնի էր Մոխրաթաղ անունով: Նա դրացիներին համոզում էր իրար օգնել, ստիպում էր, հանդիմանում էր հրապարակով և ավելի հաճախ հուսադրում էր.

— Հրե հա՛...Մեղրաքերծը կարմրեց: Էսօր վերին թաղում ասում էին, որ Եղգաքար ձյուն չկա: Դիմացեք հա՛, ձեզ մատաղ, շատը գնացել է, մնացել է քիչը: Եղգաքարում որ ձյուն չկա, ուրեմն էսօր-էգուց Միջնառի հանդերը կբացվեն, Եզնարածի առվի տակ դաղձ կլինի, ի՛նչ դաղձ...Քիչ է մնացել, Աթա ապերը ձեզ մատաղ: Մանր-մունրին մի կերպ արեք, դուք էլ գոտիներդ պնդացրեք...Դուք որ քարից կակուղ ամեն ինչ էլ ուտեք, կապրեք, ձեր ոսկորը պինդ է: Երեխաներին նայեք...Էսօր-էգուց ճանապարհները կբացվեն, էշերը առաջ կանենք, կգնանք Բարկուշատ, է՛, Աթա ապերը ճանանչ թուրքեր ունի, որ ամեն միւր մի խան, մի սուլթան: Հիմա հարյուր ուղտաբեռ բրինձ են դարսել...

Մայրերը լսում էին նրան, լսում էին և հոգսի տակ կքած հայրերը, և թեն ապրելը ծանր էր, բայց էլի Աթա ապերը հույս էրկամ ինչպես ասում էին «ցորեն լեզու էր, որ նման էր ցորեն հացի»:

3

Մարտի վերջին երեք օր արև արեց: Արեգունի ձորերում ձյունը հալվեց, Եզնարածի առուն բացվեց, և երևացին մուգ կանաչ դաղձի առաջին թփերը:

Բայց հենց այդ երեք օրում մեկը մյուսի հետևից մեռան հինգ երեխա, որից երկուսը մի տնից էին: Գյուղի համար այդ ամենաձանր օրն էր: Պատահել էր, որ կայծակը խփել էր ոչխարի հոտին, և հոտի կեսը այրվել էր, — պատահել էր, որ արև կեսօրին հանկարծ հեղեղը սրբել էր հասած արտերը և մինչև անգամ հնձվորին էր խեղդել. տարի էր եղել, որ նախիրի մեջ սև ցավը հունձ էր արել և ինչպես հնձվորի աչքից վրիպած հասկեր, ամբողջ գյուղում մնացել էին մի քանի նիհար երինջ, բայց որ սովից երեխա էր մեռնում՝ այդ ավելի էր պատուհասից:

Ամբողջ գյուղը հավաքվեց դժբախտ տան բակը: Երբ տնից հանեցին զույգ դագաղները երեսները բաց, — մարտի արևն օձեց, և ոսկեփայլ շողացին մանուկների դեղնած արտևանունքները: Տանը սուգ բարձրացավ: Թշվառ մայրը ձեռքերը շեմքից դուրս արած կանչում էր. «Ո՛ւր եք տանում, իմ ձագերին ո՞ւր եք տանում...»: Կանչում էր ձեռքերը դեպի արևը, կարծես արևին աղերսում էր կյանք տալ սառած մանուկներին:

Այն լեռնային երկրի սովորության համաձայն դիակլին ուղեկցում էին միայն տղամարդիկ: Կանայք մնացին տանը ողբ ասելու նոր և հին մեռելների համար, որոնք ննջել էին ով գիտե որ տարին: Իսկ թաղման թափորը դանդաղ բարձրանում էր դեպի ժայռերը, դեպի գյուղի հինավուրց գերեզմանատունը:

Աթա ապոր սիրտը լցվել էր: Նա այն լեռնցի ծերունիներից էր, որոնք իրենց կյանքում շատ անգամ են նայել մահի երեսին, կոխ են բռնել գայլի հետ, գիշերը մենակ գնացել են մութ անտառներով, գիշերել են ձորի արխաջներում, տեսել են թրատված և արնաշաղախ դիակ, — և ոչ լաց են եղել, ոչ հառաչել են: Բայց մի փոքր երեխայի լաց կարող է նրանց հուզել:

Աթա ապերն այդ լեռնցի ծերունիներից էր, և երբ թափորը գյուղից դուրս եկավ, հանկարծ նրա սիրտը փլվեց, և ծերունին սկսեց ողբ ասել: Լսե՞լ էք դուք լեռնցիների ողբը, ո՛չ այն ողբը, որ կանայք են ասում՝ շար ընկնելով պատի տակ կամ գերեզմանի շուրջը: Նրանք բարակ ձայնով են երգում և ինչքան ողբան, այնքան բորբոքվում է սուգը և ոչ վերջ կա, ոչ հոգու հանգիստ: Այդպես են ողբում լեռնցի կանայք, և լսելով նրանց, թվում է, թե մոլորվել էք մի անտակ ձորում և ուր էլ գնաք բարձր ժայռեր են և փրկության դուռ չկա: Բայց այդպես չեն ողբում լեռնցի տղամարդիկ և այդպիսի ողբ չասաց Աթա ապերը: Նա սկսեց խոր ձայներից, հանդարտ, ինչպես հողմի առաջին ալիքը, որ անցնում է անտառի վրայով և արտերի վրայով, երբ ծփում են խոտերը, և լորը դեռ չգիտե. որ ահա ձագերի վրա կթափվի սև կարկուտ: Աթա ապերը խոր սկսեց, ինչպես հորովելի սկիզբը, ապա բարձրացավ, կեռմաններով ոլոր-մոլոր բարձրացավ, և ինչքան բարձրացավ, հզորացրեց ձայնը և վերջում, ինչպես սևակնած երկնքի որոտ, դրդացրեց և արձագանքը դրնգալով գնաց մինչև Մեղրաքերծ, մինչև Զինգիլա քարերը գնաց, և յոթ անգամ Պղնձաքարը դրնգաց:

Այդ ողբ չէր, այլ ահարկու բողոք կապույտ երկնքին, բողոք, որին ձայնակցում էր ձմեռվա քնից զարթնող բնությունը և քարե արծիվը, որ երգի աղմուկից դուրս էր թռել, — քարե արծիվն իր թևերի վրա տնում էր մարդու բողոքը մահի դեմ:

Գերեզմանատնից Աթա ապերը գնաց Խուռուփի ձորը, որտեղ արևաճակատ ավազահողերն արևից տաքացել, և ձյունը հալչում էր: Ձորում մարդ չկար: Տաք էր: Աթա ապերը գնաց ձյունների վրայով, սև ավազահողերով գնաց, կոխելով կաճանը, որ տեղ-տեղ բացվել էր և նստեց գետափի քարին:

Խատուտիկ ջրածտերը քարից քար թռչելով որսում էին մժեղներ: Մի ագռավ ձյունի վրա կտցահարում էր չորացած տանձը: Հերվա մասուրները կարմրին էին տալիս, իսկ մոշի տերևները կարծես նոր էին կանաչել:

— Փա՛ռք քեզ, որ ամեն բան կարգին սարքել ես, մինչև անգամ մժեղին էլ անտես չես արել... — Ո՞ւմ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ Աստուծո՞ւ, որ ապրում էր Խուռուփի ձորի արխաջում, — հին թթենո՞ւ հետ, որի փչակում գուցե ապրում է այն ոգին, որ Աթա ապրո նման սպիտակամորուս ծերունի է և տրեխներ է հագնում և մինչև անգամ արխալուղի գրպանում պղնձե բռնոթաման ունի: Ու՞մ հետ էր խոսում Աթա ապերը՝ ինքն էլ չգիտեր, բայց խոսում էր, որովհետև չէր կարելի գարնանամուտի արևին լինել Խուռուփի խաղաղ ձորում, լսել ջրի ձայնը, այն խորհրդավոր ձայները, որ հնչում են քարանձավներում, — տեսնել ձորը խոր լռության մեջ և չխոսել:

— Մա՞հ էիր բաժանում, — արժանի մարդու տայիր... Հրեն Գիչունց պառավը երկու տարի աղատ-պաղատում է հոգին առնես... Հապա դու կո՞ւյր էիր, քո ձեռքն ի՞նչպես բարձրացավ անմեղ փոքրերի վրա: Հիմա ես ի՞նչ պատասխան տամ խալխին: Առաջից սուր, ետևից սով. ձեռքդ պարանի ես քցում՝ օձ է դառնում: Ու՞ր պիտի գնա էս

ժողովուրդը. վերևից կամիսարն է մեր գլխին կրակ թափում, ներքևից էս կրակն է մեզ խորովում: Ասա է՛, ասա...

Ջրածտերն ուրախ ճկում էին, խաղացնելով պոչը: Ուրիշ ծառից թռավ մի ագռավ և առաջինից խլեց նրա ուտելիքը: Ապա երկուսն էլ թևերին արած թռան ծառերի խորքը: Եվ ուրիշ էլ ձայն չկար, բացի այն խորհրդավոր ձայները, որ գալիս էին Խուռուփի քարանձավներից:

Աթա ապերն սկսեց ձորով բարձրանալ: Չորի արևկող լանջերին ձյուն չկար: Երևում էին աշնանացան գարու արտերը, փոքր այնքան, որ թթենու ստվերը ծածկում էր արտը:

Աթա ապերը կանգնեց մի արտի եզրին:

— Երբ պիտի հասնես... Ախր մի տնից զույգ դագաղ հանեցինք...

Նա դուրս եկավ բլուրի գագաթը: Վերևը դեռ թանձր ձյուն էր: Աթա ապերը շրջվեց և այդպես էլ կանգնած մնաց, կարծես այն, ինչ նրա աչքին ընկավ, ծերունին տեսնում էր առաջին անգամ:

Հեռվում գետահովտի վրա փովել էր քաղաքը: Թիթեղյա կտուրները մայրամուտի արևից փայլփլում էին, և այդ փայլը տարածվում էր հեռու՝ ընդարձակելով քաղաքի սահմանները: Այդ փայլուն դաշտում, ինչպես ցորենի դեղին շեղջ, երևում էր եկեղեցու ոսկեգօծ գմբեթը: Եվ ուրիշ ոչինչ չէր երևում, և չէր որոշվում մի առանձին ձայն այն խուլ աղմուկի մեջ, որ փայլի հետ միասին քաղաքն արձակում էր դեպի հեռուները: Մարդկանց աղմուկ էր, դարբնոցների՞ց էր գալիս, թե փողոցներով անցնում էին բեռնած ֆուրգոններ, — չէր լինում որոշել, ինչպես և չէր կարելի համատարած փայլի մեջ նշմարել մի որևէ տանիք:

Աթա ապերը նայեց, խոր նայեց և արագ քայլերով իջավ գյուղի վրա: Նա նման էր անտառաբնակ եղջերուի, որ մոլորվելով դուրս է եկել անտառից, աչքն ընկել է օտարոտի մի բանի, որ շլացնում է և հմայում է և ահ է ներշնչում նրան, և եղջերուն կանգնած միտք է անում՝ ի՞նչ է այդ, թակարդ, բարեկամ, թե՞ դարանամուտ որսորդ... Միտք է անում և իրեն զգում է ծանոթ թավուտները:

4

Իսկ գյուղում այդ ժամանակ իրարանցում էր:

Մի խումբ զինվորներ, գերեզմանատնից վերադառնալով, գյուղացիների գլուխն անցած գնացել էին դեպի Մելքումովների բարձր դարպասը: Նրանք պահանջել էին կոմիսարին և տեղեկանալով, որ կոմիսարը բացակա է, աղմկելով ներս էին մտել: Մելքումովների մեծ եղբայրը ամբոխից ահաբեկված մի բառ անգամ չէր կարողացել ասել: Նրան կիսամեռ ներս էր տարել նրա եղբայրը: Նրանց կանայք և երեխաները վայնասուն էին բարձրացրել, իսկ ամբոխից գոռացել էին.

— Հորերը բաց արեք...Մերոնք սովից կոտորվում են...

— Ես հոր չունեմ,— պատշգամբից բղավել էր Մելքումովների փոքր եղբայրը, — եթե այս երիտասարդները չգիտեն, դուք հո գիտեք, — և նա մի քանիսին մատով ցույց էր տվել, նրանց անուններն ասել էր և այսպիսով երկպառակել էր բազմությունը: Նրանք, որոնց նա անուններով կանչել էր, ներքևից բղավել էին, որ այդ գործում խառը չեն և եկել են հաց խնդրելու իբրև բարեկամներ: Այդ խոսքից գազազել էին մյուսները, և զինվորներից մեկը Կուտուռուզ Սաքոյի երեսին թքել էր:

— Թող հորերը բաց անեն, թող բաց անեն, — ներսից ասել էր մեծ եղբայրը, իսկ ամբոխն ինքնազուխ հարձակվել էր հորերի վրա, որոնցից երկուսի բերանին Մելքումովները խոտ էին դարսել:

Սակայն չորրորդ հորն էին բացել և չորսի մեջ էլ մի հատիկ չկար: Մի հորը լիքն էր բրդի պարկերով, այն երկու հորը, որի վրա խոտ էին դիզել, բերնեբերան լցված էր պղնձե կաթսաներով, փարչերով, կժերով և ուրիշ պղինձներով: Իսկ չորրորդ հորը՝ ամենից մեծը, դատարկ էր և երբ մեկը կռացավ հորի վրա և բղավեց «հաց չկա՛, չկա՛», — հորն արձագանքեց՝ «կա՛ ...կա՛ ...»:

Դատարկ հորերից սիրտ առնելով նրանք, որոնք հայտնել էին, թե իբրև բարեկամ են եկել, — սկսեցին հանդիմանել նախաձեռնողներին: Կուտուռուզ Սաքոն բղավում էր այնքան բարձր, ասես կամենում էր, որ Մելքումովները տնից լսեն նրա խոսքը:

— Չկա՛, չկա՛ ...Այ մարդիկ, բա դուք հա՞յ չեք: Ուրեմն սրանք մեզ թշնամի են, որ հաց ունենան և թողնեն, որ մենք սովից կոտորվենք...

Ասում են, որ այն զինվորը հենց այդ խոսքից հետո է թքել Կուտուռուզ Սաքոյի երեսին:

Հորերի դատարկ լինելը շատերին հուսահատեցրեց: Մի մասն իսկույն ցրվեց տները՝ անիծելով այն ժամը, երբ խառնվեց տաքզուխ երիտասարդներին: Բակում մնացին զինվորների խումբը և գյուղացիներից նրանք, որոնց պարագլուխը Կուտուռուզ Սաքոն էր: Ջինվորները պահանջում էին ցույց տալ իսկական հորերը. նույնիսկ մեկն սպառնաց տունը հրդեհել, իսկ Մելքումովների փոքր եղբայրը միայն կրկնում էր, որ այլ ուրիշ հոր չկա, որ իրենք էլ քաղաքից են հաց բերել: Ավելի համոզելու համար նա պատշգամբից զինվորների կողմը նետեց բանալիների կապը և բղավեց.

— Բաց արեք տարեք, ինչ ուզենաք, բայց հաց չկա...

Անդոն բանալիների կապը հետ շարտեց և նրանից ավելի հզոր կանչեց.

— Քեզ լինի քո մաղազան...Մենք աղքատի պղինձը կողոպտող ավազակներ չենք:

Անդոյի այդ խոսքից կարող էր բռնկվել ավելին, քան խոսքի կոնիվն էր, բայց այդ ժամանակ ներս թափվեցին զինվորների կանայք և մայրերը, որոնք մինչ այդ մեռելատանը դառնալի ողբում էին մանուկների մահը: Նրանք ներս թափվեցին, ինչպես սազերի վախեցած

երամ, աղմկեցին, կախ ընկան իրենց որդիներից և ամուսիններից, աղերսեցին, լաց եղան, իսկ Անդոյի մայրը ճչաց.

— Անդո, խեղճ եմ, արյուն մի անի, — և գրկեց որդուն:

Կանայք նրանց դուրս տարան:

Աթա ապերը գյուղին մոտեցավ այն ժամանակ, երբ գյուղացիները կտուրների վրա փոքրաթիվ խմբերով աղմկում էին: Ամբոխն, ինչպես պղտոր հեղեղ, բաժանվել էր մանր ճյուղերի. մի տեղ արդեն հանդարտվել էր, մի ուրիշ տեղ առվակը նույն աղմուկով շառաչում էր, մի երրորդը գնում էր վճիտ, և ոչ ոք չէր ասի, թե նրա սկիզբը եղել է պղտոր հեղեղը:

Աթա ապերը մոտեցավ զինվորների խմբին: Նրան արդեն պատմել էին դեպքը:

— Անդո, — և ծերունին բարձրացրեց փեշը, — իմ բաժին ցորենը տա՛ս, — ապա խիստ ասաց, — ծոխ է՞ ճանապարհից. ա՛յ ջահել, Աթամին հին մարդ է, գիտի ինչ է ասում...

Անդոն ոչինչ չպատասխանեց, և զինվորներից ոչ ոք ոչ մի բառ չասաց:

Աթա ապերն սկսեց պատմել, թե Խուռուփի ձորում գարիներն արդեն երկու մաս բարձրացել են, թե ամբողջ ձորում համարյա ձյուն չկա, և եթե այդպես արև անի, Խուռուփի ձորի գարիները շուտ կհասնեն, շատ շուտ...

Երբ ծերունին խոսքը վերջացրեց, զինվորները դարձյալ լուռ մնացին: Այնպիսի քար լռություն էր, որ Աթա ապերը զարմացած աչքերով նայեց Անդոյին, նրա ընկերներին, կարծես այդ մարդիկ հանկարծ օտար թվացին Աթա ապորը, ինչպես ուրիշ ազգի մարդիկ, որոնք չեն հասկանում նրա լեզուն, — և ինքն էլ օտարական է ու մոլորելով ճանապարհն ընկել է այս անձանոթ գյուղը:

Ծերունին նայեց չորս կողմը, կարծես ուզում էր ստուգել, թե իրոք այդ մարդիկ իրենց գյուղից են և գյուղն այն ծանոթ գյուղն է՝ Շուղանց քարատակով, Նովավոր աղբյուրով և հին ջրաղացով գյուղը:

Աթա ապերը տեսավ եկեղեցու պատի տակ նստած գյուղացիներին և շտապեց նրանց պատմի ձորի գարիների մասին...

5

Մարտի հետ վերջացան այն արև օրերը, որ Աթա ապոր հույսն էին: Ապրիլն եկավ պառավի ցրտով: Ամպերից թափվում էին թեփի նման բյուրեղներ:

Ապրիլի սկզբին գյուղերից հետ կանչեցին զինվորներին: Կոմիսարը ցուցակ հանձնեց նրանց ավագին և Անդոյին նայելով ասաց. «Պարապ մնալուց բուղա էիք դառել, պոզահարում էիք անմեղ մարդկանց: Գնացեք ձեզ ֆրոնտում ցույց տվեք:

Նորից լուրեր էին տարածվում, որ մուսավաթը Ղարաբաղում գործ է կուտակել և զարնան հետ ձորերում պիտիորոտային թնդանոթները: «Դե միանգամից կոտորվենք վերջանանք, է՛», — ասում էին Շուղանց քարատակի մարդիկ, և նույնիսկ Բայթա Թիվին այլևս թուղթ չէր խաղում, որովհետև արդեն սաղ աշխարհը տարել էր:

Շուղանց քարատակը դատարկվում էր: Ոմանք գյուղեգյուղ շրջում էին մի կտոր հացի հոգսով. ոմանք գութանի սարքն էին նորոգում, որովհետև ինչքան էլ սովը զորեր, նրանք, այնուամենայնիվ, պիտի սերմեին աշնան ցելը, թեկուզ թնդանոթի կրակի տակ:

Առաջիկա պատերազմով ոչ ոք այլևս չէր հետաքրքրվում: Քարատակում նույնիսկ այնպիսի խոսքեր էին ասում, որ մինչև այդ ոչ ոք չէր ասել: Նիազանց Անդրին սպառնում էր Մեղրաքերծի գլխին կախել իր դաղաք ոտնաշորը, իբրև սպիտակ դրոշ. «Կանաչ մատուռը վկա, որ պիտի թուրքանամ... Պիտի թուրքանամ, որ ականջներս հանգստանան: Իմ գեշի անունը կդնեմ Ասմար, չարսավը գլխին կքաշեմ, կդառնա նորահարս: Էլ ոչ բերանի սեպերը կտեսնեմ, ոչ չեչաքար երեսը: Կդառնա հյուրի-փերի...»: Նա այդ ասում էր բոլորովին լուրջ, և չէր իմացվում, դառն հեզնա՞նք էր նրա ասածը, թե՞ ճշմարիտ ցանկություն:

Ծերունիների հմայքը հալչում էր: Նրանց լսում էին, երբ պատմում էին շատ հին օրերից, երբ այնքան ցորեն կար, որ մոռանում էին հորերի թիվը և նույնիսկ մի սաստիկ ձմեռ իբր թե ցորենը ձյունների վրա շաղ են տվել թռչունների համար:

Նրանց այդ ժամանակ էին լսում, իսկ մնացած ժամանակ քարատակում աղմկում էին այն զինվորները, որոնք կազմում էին ինքնապաշտպանության զորամասեր և առաջին հրամանին պարտավոր էին դիրքերը բարձրանալ «իրենց հացով և ջրով»:

— Էսօր հարսը ասաց, որ տանը մնացել է չորս հաց...

— Հիմա որ պատրոնը տանեմ մոլլա-դասումեցի թուրքերի մեջ հացով փոխեմ, պիտի ասեն ազգի դավաճան էր... Մինչև լույս էն փոքրը սովից չքնեց:

— Փոքր ասեցիր, հիշեցի, — ասում էր մի ուրիշը, — տասն օր է մեր Խաչոյի երդից ծուխ չի բարձրանում: Չեմ իմանում մեռած են, թե ապրում են...

— Երեկ տեսա... Ոտքերն ուռած գնում էր: Ասում էր հարսի ճակատանոցը տանում եմ գարով փոխեմ:

— Ասա մինչի հիմա ինչո՞ւ ես պահել ճակատանոցը:

Դե ինչ աներ: Եզը ջրօրհներից առաջ մորթեց, երեք ոչխարը Սայու Միմոնին ծախեց, խոտ ու դարմանը ծախեց. Խուռուփի ձորում մի քանի թթենի ուներ, ծախեց, հիմա էլ հարսի ճակատանոցն է ծախում...

— Դու էդ մի ասա: Դու ասա, թե ճակատանոցի փողերն էլ որ կերան, վաղն ինչ պիտի ուտեն...

— Խաչոն մինչի հունձը չի ապրի: Երեկ որ տեսա, ասես գետինը պատռել, մեջից մեռել էին հանել:

— Էլ կա էդպես, միայն Խաչոն չի...

Եվ պատմում էին ընտանիքների մասին, որոնք կերել էին մինչև վերջին փալասը և անկողին չունենալով քնում էին հարդի մեջ: Պատմում էին տների մասին, որոնց եթե կրակ տայիր, խանձահոտ չէր բարձրանա, որովհետև տան մեջ այրվելու բան չկար: Եվ դեպք էր լինում, որ մեկը լսելով պատմում էր, թե իբր հարևան գյուղում կատվի միս են կերել, բայց հենց այդ էլ սահմանն էր: Նույնիսկ նրանք, որոնք սովամահից էին պատմում, — նույնիսկ այդպիսիները, անհայտ է ինչու, հարձակվում էին այդ լուրը հաղորդողի վրա, նրան հանդիմանում էին սուտ լուրի համար, և բոլորն էին վկայում, թե հարևան գյուղում խեղդամահ կլինեն, քարով կզցեն իրենց, բայց այդպիսի անառակ բան չեն անի:

Աթա ապերը գալիս էր տուն, և քունը չէր տանում: Պառավը մի կտոր կորեկ հաց էր մեկնում նրան, բայց ծերունին այդ էլ չէր ուտում, խաբելով, թե տեր Նորընծայի տանը ոսպով ճաշ է կերել: Եվ երկա՛ր, շատ երկար, մինչև աքլորականչ, երբեմն մինչև լուստ մոտ, երբ արդեն ճոնչում էր հարևանի դուռը, Աթա ապերը նստում էր օջախի առաջ, իրենց հին տանը, որի պատերն այնպես էին սևացել և կրակի լույսով այնպես էին փայլում, ասես պատերը ձյութած էին:

Օջախի առաջ Աթա ապերը միտք էր անում հին օրերից մինչև ներկան. նրան թվում էր, թե իր ամբողջ կյանքը եղել է մի արև ճանապարհ ծաղիկների մեջ, սառն աղբյուրների երկրում, որտեղ լեռնալանջին կարմրում է մորին, ձորերում մոշը և երբ կովերը տուն են գալիս, կաթը ցողի նման կաթկթում է ծաղիկների վրա...

Նրան այդպես էր թվում, և երբ մտքով գնում էր Ցուրտ աղբյուր, ման էր գալիս Շահ յուրդի տախտերում՝ աչքերի առաջ Ցուրտ աղբյուրը զլզլում էր ոչ այնպես, ինչպես առաջ... Առաջ աղբյուրը ծաղիկների մեջ չէր երևում, հիմա չորս կողմը փուշ է, և Ցուրտ աղբյուրը վարար չի: Եթե այսպես գնա քսան տարի, հիսուն տարի, — Ցուրտ աղբյուրը մի օր կցամաքի, և մի մարդ չի մնա, որ վկայի, թե այս ամայի առապարում երբեմն կար մի զանգակ աղբյուր. Շահյուրդի տախտերում ձին ձիավորով կկորչեր, այնքան խոտը բարձր էր... Հիմա այն տախտերը վարում են, հեղեղատի ձորակները հետզհետե խորանում են, և ով գիտի ուր կհասնի այսպես:

Աթա ապերը երբ ուզում էր հասնել մինչև ակունքը, որտեղից ջուրը պոտորվեց, գտնել սաբաբին, որից սկսվեց Ցուրտ աղբյուրի ցամաքելը, և այլևս չկար առաջվա փարթամ խոտը, — Աթա ապերը պտտվում էր գետահովտի շուրջը, որտեղ փոված ընկած էր քաղաքը: Ամեն ինչ այնտեղից եկավ: Իբրև ժայռ այդ ակունքի մոտ երևում էր ինքը՝ Օհան պապին, որ ասում էր, թե հացը եթե կշեռք տեսավ, արտերը կչորանան: Եվ ինքը Օհան պապին էր գուշակել մի մեծ պատերազմ և սով, մի ահավոր ժամանակ, երբ հայրը որդուն

կուրանա, աղբյուրները կցամաքեն, գետնի շարժ կլինի և կվերջանա երկաթի թագավորությունը:

Ապա մտքով ետ էր գալիս մինչև գյուղի խառնակ առօրյան: Մելքունովների մաղազան նա համարում էր քաղաքի կտորը, սահմանանիշ այն ձողը, որից այն կողմ արգելված էր վարել: Գալիս կանգնում էր այդ սահմանում, որտեղից ջուրը շրջել էին ուրիշ առվով, և այն հին ջուրը կորչում էր խոր ձորերում: Աթա ապերը հասնում էր այդ սահմանին և մոլորված կանգնում էր.

— Աթա, ալևորել ես, — ինքն իրեն խոսում էր ծերունին, — շատ ես ապրել, Աթա...Դու էն ժամանակ պիտի մեռնեիր, երբ ոչ կոիվ կար, ոչ սով կար: Աչքերդ լիության մեջ կփակեիր և հիմա երկնքից քաղցր կնայեիր հողի երեսին չարչարվող մարդու որդուն...Հայր որն է, թուրքը որն է, դաշնակցականը որն է, մուսավաթը որն է, - դու չէիր իմանա: Դու միայն կիմանայիր, որ աշխարհում թողել ես ցուրտ աղբյուրներ, ծաղկած սարեր և ախպեր մարդիկ...Շա՛տ ես ապրել Աթա...

Մի գիշեր, երբ Աթա ապերը մենակ նստած հիշում էր իր ճանաչ թուրքերին, որոնց երրորդ տարին էր չէր տեսել և ոչինչ չէր լսել նրանց մասին՝ ո՞վ է մեռել, ո՞վ է մնում, — միտք էր անում, թե օրերը երբ տաքանան, պատերազմ էլ լինի, պիտի գնա Գետամեջերը, որտեղ մեծ ու փոքր նրան ճանաչում են, — և մի ձիաբեռ բրինձ կրերի, — մի այդպիսի գիշեր շունը հանկարծ կոխեց: Մարդահաչ էր: Աթա ապերը ականջ արեց. ոտնաձայնը լսվեց բակից, շունն ավելի սաստիկ հաչեց, և մինչև Աթա ապերը ներսից կանչեր, դուռը ծեծեցին:

Ներս մտավ մի մարդ, ոտքից մինչև գլուխը սպիտակ:

Նա դուռն իր ետևից իսկույն ծածկեց, որովհետև քամին ձյունը ներս էր շարտում: Աթա ապերը զարմացած նայում էր անծանոթին, որը ոտքերը գետնին զարկելով թափ էր տալիս ձյունը:

— Չճանաչեցի՞ր, — հարցրեց ներս մտնողը:

— Օրուջ քիրվա՛, — և ծերունին նրան գրկած մոտեցրեց օջախին:

Ներս մտնողը Շոթանանի թուրքերից էր: Աթա ապոր և նրա գյուղն անջատված էին բարձր լեռնաշղթայով, որ ազգամիջյան կռիվների վայրն էր:

Նրանք հին «քիրվաներ» էին: Հայերի և թուրքերի մեջ բարեկամության այդ ձևը հին էր, այնքան հին, որքան հին էր նրանց երկիրը: Գուցե թե դաշնի այդ ձևը գալիս է այն ժամանակներից, երբ լեռնցի խաշնարածները և դաշտի երկրագործները բարեկամ դարձան, համոզվելով, որ լեռն ու դաշտը մի մայր երկիր են: Նրանք բարեկամացան և այդպիսով աշխարհում հիմնվեց առաջին եղբայրությունը ոչ ըստ արյան:

«Քիրվան» եղբայր էր, թանկագին հյուր էր, նա կսկծում էր քիրվայի անբախտության համար և ուրախանում էր նրա ուրախությամբ:

Աթա ապերը աչքերին չէր հավատում:

— Էս ո՞նց, էս ձյուն ձմեռը ո՞նց անցար կրակի սա՞մանը... — Աթա ապերը երեք տարի նրան չէր տեսել, — երեխաներն ինչպե՞ս են, Ջավահիր բաջին ինչպե՞ս է...

— Դու ողջ մնաս, շատ-շատ սալամ են ուղարկել:

— Ախր ո՞նց եկար, Օրուջ:

— Աթա քիրվա, քո անունը տվեցի եկա:

— Ինչպե՞ս, ո՞ր ճանապարհով...

— Մարի ճանապարհով... Երկու օր եկա: Գիշերը մնացի կոտրած քարվանսարայում:

— Էլ ո՞նց ես:

— Դո՞ւք ոնց եք, Աթա քիրվա...

— Վեր է՛, այ պառավ, վե՛ր... Մի տես ո՛վ է եկել, — և պառավը մթնում ճրագ արեց, ապա աչքերը տրորելով մոտեցավ, — Օրուջ քիրվան է՛... Բա չէի ասում էլի խաղաղություն կլինի, էլի բարին կմնա:

— Ճշմարիտ խոսք է, Աթա քիրվա, այս ամենը կանցնի և սեր- բարեկամությունը կմնա,

— Օրուջը գրպանից չիբուխը հանեց, ապա հանեց և մի փոքր կապոց, — Ջավահիր քույրդ է ուղարկել...

Աթա ապերը երեխայի նման ուրախացավ:

— Այ պառավ, մի տես է՛, մի տես ինչ բռնոթի է ուղարկել... Այ շեն կենա Ջավահիրը: Ոնց էլ չի մոռանում... Պառավ, դե կրակը խառնի, տես ինչ կա չկա ... Օրուջը սոված կլինի:

Աթա ապերն այդ խոսքն իզուր ասաց: Պառավն արդեն կրակը խառնում էր...

— Աթա քիրվա, մի ասա տեսնեմ ո՞նց եք, եղբայրդ ոնց է, ձերոնք ոնց են... Ինչպե՞ս եք ապրում:

— Է՛, ոնց ենք ապրում, Օրուջ, — Աթա ապերն ուզեց գանգատվի, բայց ժամանակը չհամարեց և միայն ասաց. — Էս դժար ժամանակ որ ողջ ենք, էլի՛ փառք ալլահին...

— Փառք ալլահին, Աթա քիրվա, թող մեր սև օրը սա լինի:

Եվ Օրուջն սկսեց պատմել այն դառնությունները, որ երեք տարի շարունակ նրանք կրել էին լեռնաշղթայի մյուս երեսին: Այդ դառնությունների նույն շարանն էր՝ նույն կռիվը, նույն բռնությունները, սովը, իրար նման, ինչպես լեռնաշղթայի երկու կողերը:

— Հապա Գետամեջերում բրինձ բան... — զգույշ հարցրեց ծերունին:

— Ո՞րտեղից, և ո՞վ է աղքատին բրինձ տվել... Բրինձը հավաքել են գորքի համար, ուղտերով տարել են Բաքու, լցրել են այնպիսի հորեր, որ ա՛յ, — և Օրուջը ձեռքով ցույց տվեց այնքան խոր, ասես բրինձը լցրել են ծովի խորքը:

— Խե՛ղճ ժողովուրդ, — Աթա ապերը հայացքը դարձրեց կրակին:

Պառավը սուփրի վրա դրեց մի աման պեքի, մածուն և կորեկի հացի երկու բլիթ: Նրանք լուռ էին: Կրակն ուրախ աղմկում էր, ինչպես աղբյուր:

— Էս սուփրան ինձ ու քեզ, Օրուջ, ուրախ շատ է տեսել, էս անգամ էլ ուրախ սրտով ուտենք, — և Աթա ապերը մի կտոր հաց կտրեց:

— Ինչալլահ, ինչալլահ, — և նրանք ուրախ սրտով կերան պարզ ընթրիքը:

Ապա երկու հին բարեկամները քնեցին օջախի առաջ՝ մեջք մեջքի, ինչպես հովիվ ժամանակ շատ անգամ քնել էին:

Առավոտյան Օրուջն ասաց, որ մութն ընկնելուց ուզում է տուն վերադառնալ: Աթա ապերն առարկեց: Օրուջն ասաց, որ տնից անհանգիստ է:

— Ջավահիր քրոջդ հիվանդ եմ թողել... — և լռելուց հետո հանկարծ ասես սիրտ առնելով, թուրքը դիմեց իր բարեկամին.

— Աթա քիրվա, ախր... Ես բանի եմ եկել... Ես քո անունդ տվել եմ եկել...

Աթա ապերը ուզեց խոսք ասի, բայց Օրուջը վրա բերեց.

— Աթա քիրվա, ի սեր աստծո, մի ճար... Սովից մեռանք... Ջավահիր քրոջդ անկողնում պառկած եմ թողել: Չեմ իմանում ողջ կգտնեմ նրան, թե մեռած... Նա ասաց, ա՛յ մարդ, աշխարհում թե մի մարդ մեզ ճար անի, Աթա քիրվան կանի... Հիմա տեսնում եմ, որ դու էլ դառը տեղ...

— Օրուջ, կաց, — և Աթա ապերը վեր կացավ դեպի տան անկյունը: Պառավը հասկացավ, երկու քայլ հետևեց նրան և կանգնեց:

— Բաց արա պարկդ, Օրուջ, — Աթա ապերը ետ եկավ թևի տակ կորեկով պարկը, — սա է մեր հույսը, մեր հացը...

Ծերունին պարկի կորեկը կիսեց, պառավին պատվիրեց մի քիչ ձավար բերել, մի բուռ չորաթան և նույնիսկ կորեկի երկու բլիթ կոխեց պարկի մեջ, ասելով, թե ճանապարհին նա կուտի:

Աթա ապերը միայն խնդրեց, որ եթե իր հարևաններից տունը մարդ գա և Օրուջին հարցնի Գետամեջերի մասին, թող Օրուջը նրանց ասի, որ թուրքերի գյուղերում շատ բրինձ կա, ցորենի արտերը ծփում են և շուտով այնտեղ գարին կհնձեն:

— Մենք ձեր հույսովն ենք ապրում, Օրուջ քիրվա, այդպես ասա, որ նրանք հույսով ապրեն, որ գոնե մեռնողը հեշտ մեռնի...

Եվ այդ օրն ով որ եկավ Աթա ապոր տունը տեսնելու նրա հին ճանաչին, — բուլորին Օրուջը պատմեց, որ երբ ձյունները վեր կենան և այլևս պատերազմ չլինի, ճանապարհները կբացվեն և քանի-քանի ուղտեր հարավից կբերեն բրնձ, ցորեն և մինչև անգամ թուզ կբերեն: Մեկն ասաց.

— Օրուջ քիրվա, դու առաջին կռունկն ես... Դու որ եկել ես, մենք համարում ենք, թե բրինձ էլ ունենք, ցորեն էլ ունենք, մինչև անգամ թուզ էլ ունենք:

Միայն Նիազանց Անդրին սրախոսեց.

— Երբ քարվանը գա, Օրուջ քիրվա, իմ գուռնային մի պիպիչ կուղարկես...

Երեկոյան մթնով Աթա ապերն իր բարեկամին ճանապարհ դրեց, շատ-շատ բարևներ ուղարկեց Ջավահիր քրոջը, նրանց ազգականներին և Գետամեջերի իր հին ծանոթներին:

Աթա ապերը Օրուջին պարզեց իր մաշված ձեռնոցները, որովհետև նա պիտի սարովն անցներ և վերջին բոպեին, երբ թուրքն արդեն շեմքի մոտ էր, նրա գրպաններն ընկույզով լցրեց.

— Երեխաներին կտաս, երեխաներին...

7

Օրուջ քիրվան ի՞նչպես ընկավ քաղաք և քաղաքի բանտը, — մինչև հիմա էլ անհայտ է: Նրան գյուղի մո՞տ էին բռնել, թե՞ ձորում հանդիպել էր զինվորական պահակների, որոնք հսկում էին ճանապարհների վրա և իջնում էին ձորերը:

Ապրիլի կեսերին գյուղի կոմիսարը Աթա ապորը կանչեց, հարցեց, թե ո՞վ էր այն թուրքը, որ եղել էր նրա տանը, մենա՞կ էր, թե ուրիշ մարդ էլ կար, ի՞նչ էր ասում և ո՞ւր գնաց: Աթա ապերը դեռ չգիտեր, որ իր քիրվան տուն չի ընկել և հասել է քաղաքի բանտը:

— Մի խեղճ մարդ էր, պարոն կոմիսար, — պատասխանել էր Աթա ապերը. — հետը ոչ ոք չկար, և ինչ պիտի ասի մի մարդ, որ տանը հաց չունի և էս ցրտին անցել է սարը... Նա ինչ գիտի և կամ ես ի՞նչ գիտեմ, պարոն կոմիսար: Էս ձորերում ի՞նչ կա, որ մարդ ինչ իմանա: Թե սով ես ասում, նրանք մեզանից խեղճ, մենք նրանցից...

— Իսկ դու չգիտե՞ս, որ թշնամու երկրից գաղտնի անցնողը կամ լրտես է, կամ...

— Ի՞նչ թշնամու երկիր, ինչ լրտես... Կարելի է որ դու չես իմանում, պարոն կոմիսար, բայց արար աշխարհն իմանում է, որ Օրուջն իմ քիրվան է, նրա տունն իմ տունն է...

— Տարիքիդ եմ խնայում, ծերուկ, թե չէ քեզ հետ ուրիշ լեզվով կխոսեի:

— Ուրիշ լեզու չեմ իմանում, պարոն կոմիսար, ես քեզ մատաղ, էս է իմ լեզուն:

Հինգ օրից հետո Աթա ապորը կանչել էին քաղաք, և միայն այդտեղ էր նա իմացել, որ իր քիրվային կալանավորել են: Ինչքան խնդրեց, աղաչեց, ծանոթների դիմեց, որ միջնորդ լինեն, բայց բան չեղավ:

— Դեռ եթե քեզ չենք պատժում, շնորհակալ եղիր, — և հետախուզական բաժնում նրան դուռն էին ցույց տվել:

— Աթա ապեր, մութ գործ է, էս գործին դու մի խառնվիր, — խորհուրդ էին տվել քաղաքում:

— Աստված, երկինք, գետինք, ճրագի նման արդար մարդ է իմ քիրվան, նրանում մեղք չկա՛, չկա՛, — և Աթա ապերն արտասովել էր:

Շատ ժամանակ անցավ, այնքան, որ պատահական ականատեսն առանց երկյուղի կարող էր պատմել այն, ինչի մասին եթե յուր ժամանակ ծպտուն հաներ, գլուխը մահու կտար:

Այդ պատահական ականատեսը՝ Մինասի տղա Ստեփանը, որի այգին գտնվում է Սորանի ձորում, այսպես է պատմել.

— Մայիսի 4-ի երեկոյան դեմ ես գնացել էի մեր բաղի քանդված պատը նորոգեմ... Մութը որ ընկավ, ասի աչքս մի քիչ փակեմ, մինչև լուսնյակը դուրս գա, լուսնյակով բանս վերջացնեմ: Շատ էի քնել, թե քիչ, մեկ էլ քնիս մեջ ձայներ եմ լսում... Արթնացա, ասի էս ի՞նչ մարդիկ են մտել բաղը: Ուզեցի կանչեմ, մեկ էլ մի քանի հրացանավոր տեսա, որ պատի տակով կամաց գնում էին: Էլ չկանչեցի. ասի ո՛վ գիտե ինչ մարդիկ են... Տապ արի մնացի: Չեմ իմանում նրանք ինչո՞ւ պատի տակ կանգնեցին: Մեկը ռուսերեն մի քանի խոսք ասաց. հենց մենակ էն հասկացա, որ ասեց «սկարեյ, սկարեյ», ուրեմն թե՛ շուտ արեք... Էն առաջին տարիները, դազախը որ եկել էր, էս նրանց ձեռքի համար խոտ էի հարում. էդ խոսքն էն ժամանակից գիտեմ: Որ «սկարեյ» ասաց, միտք արի, թե սրանք փախած զինվորներ են, ասի կանչեմ, ինձ ինչ պիտի անեն որ... գուցե ճանապարհը մոլորել են, ճանապարհը ցույց կտայի... Չեմ իմանում Սորանի ձորում եղել էք, թե չէ... Թե եղել էք, պետք է տեսած լինեք, որ մեր բաղի տակով ճանապարհը գնում է խանդակի վրա: Էլ էն կողմը բաղ չկա... Իսկ խանդակի միջով վերևի ճանապարհն է... Հա՛, մեկ էլ էն տեսնեմ, որ հետևից էլ են զինվորներ գալիս... Էս որ տեսա, ասի դաշնակցականի զինվորը փախչում է: Հիմա նրանք պատի տակով են գնում, էս էլ պատի են մի երեսով փորսող տալով գնում եմ... Նրանք էլ եկան կանգնեցին: Մին էլ լսեմ, որ մի հալևոր տնքում է: Էստեղ սրտումս կասկած մտավ: Ասի բան կա: Գլուխս մոտեցրի պատին... Էն հալևորը խոսում էր, զինվորներն էլ հեռու կանգնած են: Էն հեռվի մարդիկ էլ ձորում քանդում են: Հալևորը թուրքերեն ասաց. «Ալլա՛հ, ողորմությանդ մեռնեմ... Թե էս ավազակ եմ, բա ձեզ ինչո՞ւ են բերել: Թե հայերը թուրքի են սպանում, ախր դուք էլ հայ էք, բա ձեզ ինչո՞ւ են սպանում»: Մթնում մի ջահել հալևորին ասաց. «Օրուջ քիրվա, ոչ մենք ենք ավազակ. ոչ դու, քեզ էլ մեզ էլ սպանում են, որովհետև մենք պատերազմ չենք ուզում»:

«Ա՛յ որդի, ախր ե՛ս ով, պատերազմն ով... Ես մի խեղճ, աղքատ... Լա՛վ, ասենք ես պառավ եմ, կյանքս ապրել եմ՝ ես հե՛ջ, բա ձեզ նման ջահելներին ինչո՞ւ են սպանում... Ասենք թուրք եմ, բա ձեզ նման հայերին ինչո՞ւ են սպանում...»: Էն կողմից մի ջահել թե՛ «Ա՛ հայր, մենք էն քո ասած հայերից չենք, մենք նոր հայեր ենք...»: «Ափսո՛ս, ափսոս ձեր որբերին, ձեր հայրերին, ա՛յ որդիներ...»: Էդ խոսքին ձորից ռուսերեն կանչեցին. նրանց առաջ արին տարան... Էսքան ժամանակ ինչ պատմում եմ, էդքան ժամանակ չէր քաշել արանքը, որ ձորից հալնորը թուրքերեն կանչեց. «Ինձ թաղեք իմ էս ջահել տղաների հետ»: Մինն էլ հայերեն կանչեց. «Կեցցե կոմունիստը, կեցցե հեղափոխությունը, կեցցե...»: Բայց էն ռուսերեն խոսողը հրաման ավեց, հարացանները կրակեցին: Էլ ոչ մի ձայն, ոչ մի ծպուտ: Մենակ ոնց որ թե հող էին լցնում: Էլ ե սբան չիմացա. էդպես մնացի պատին կպած, չիմացա ոնց հետ գնացին: Մեկ էլ տեսնեմ արևը տվեց. քլունգն առա ներքևի ճանապարհով գնացի տուն: Մեր բաղի պատն էլ էնպես թերի մնաց...

Մինասի տղա Ստեփանի պատմածը ճշմարտանման է: Նա խառնել է միայն ամսաթիվը. գնդակահարությունը եղել է ոչ թե մայիսի 4-ին, այլ 27-ին, ինչպես հայտնի է անում Զանգեզուրի զինված ուժերի հրամանատարության կից ռազմադաշտային դատարանի որոշումից և նրան կցված հետևյալ ակտից.

«Սույն որոշմամբ գնդակահարության դատապարտված 2-րդ վաշտի զինվորներ Ռուբեն Հայրիյանցի և Տիգրան Թոխունցի կոմունիստական քայքայիչ աշխատանքի համար և թուրք Օրուջի՝ Շոթանան գյուղից, լրտեսության համար, — վճիռն ի կատար է ածված 1920 թվի մայիսի 27-ին և նույն օրը դիակները հանձնված են հողին...»:

Մի տարի հետո, Սորանի ձորում, ճանապարհից դուրս ծլեցին մի թուփ ընկուզենիներ: Մինասի տղա Ստեփանի ասելով կարծես հողի տակ մի բուռ ընկույզ էին թաղել... Ձորով անցնող նախիրը տրորել էր այդ տունկերը և միայն երկու ընկուզենի դիմացել էին անասունների ավերածության:

Մրանք հիմա ահագին ծառեր են և ստվեր են գցում ճանապարհի վրա, և պատահում է, որ ճանապարհով անցնողը նստում է նրանց ստվերում: Այն ժամանակ Մինասի տղան ցանկապատի ետևից գրույցի է մտնում անցորդի հետ, հարցնում է ո՞վ է, ուր է գնում և եթե անցորդը չգիտե, թե ինչ ընկուզենիներ են, Մինասի տղան պատմում է, ինչպես հին գրույց.

— Մեր գյուղում կար մի Աթա ապեր... ողորմի նրան: Էն խառը տարին մի թուրք, անունը Օրուջ...

Եվ նրա գրույցի հետ աղմկում են եղբայրության ընկուզենիները, ասես նրանք լրացնում են այն, որ չես պատմի ոչ մի լեզվով և չես գրի ոչ մի գրչով...

